

Розділ VI

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

УДК 904:72:910.4«17/18»(477.75)

Г.С. КАУШЛІЄВ

Пам'яtkознавчі студії західноєвропейських мандрівників у Криму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Простежено історію досліджень культурної спадщини Кримського півострова представниками західноєвропейської інтелектуальної еліти на межі XVIII–XIX ст. Здійснено аналіз публіцистичних і наукових творів англійських, французьких, швейцарських письменників і вчених (Ш.–Ж. Ромма, М. Гатрі, Е.Д. Кларка, Ф. Дюбуа де Монпере), які відвідали Тавриду в цей період. Встановлено, що їхні студії заклали підґрунтя наукового вивчення пам'яток у Криму. Основними об'єктами уваги з боку західноєвропейських мандрівників були античні та середньовічні старожитності Керченського півострова, Судака, Феодосії, Херсонеса.

Ключові слова: Крим, пам'ятки, вивчення культурної спадщини, мандрівники, Західна Європа.

Серед актуальних завдань вітчизняної історичної науки невідкладно постає проблема вивчення культурної спадщини. З-поміж усіх регіонів нашої країни Кримський півострів завжди посідав одне з провідних місць за кількістю пам'яток архітектури та культури. Цей факт обумовлює постійну увагу місцевих науковців не тільки до проблем охорони старожитностей, але й стимулює їх інтерес до історії вивчення античних і середньовічних комплексів пам'яток за дорядянських часів. Вагомий унесок у процес накопичення відомостей про визначні пам'ятки Тавриди зробили західноєвропейські мандрівники, які відвідали Кримський півострів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Саме вони виступили першовідкривачами культурних скарбів Південного Причорномор'я для освіченої європейської публіки, а також стали співзасновниками наукового вивчення регіону за доби Просвітництва. Нотатки іноземних вояжерів на сьогодні є невід'ємною складовою джерелознавчої бази у студіях з історії дослідження історико-культурної спадщини Криму.

Наукові студії з цієї тематики нечисленні. В наукознавчій монографії директора Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської академії наук І.В. Тункіної «Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.)» частково реконструйовано історію вивчення пам'яток Південного Причорномор'я вітчизняними та зарубіжними антикознавцями [1]. Професор А.А. Непомнящий – провідний вітчизняний спеціаліст з історії вивчення кримських старожитностей – сформував окремий науковий історіографічний напрям досліджень кримських старожитностей [2–5]. Незважаючи на постійну увагу науковців до цієї проблеми, комплексний аналіз внеску західноєвропейських мандрівників у вивчення культурної спадщини півострова до сьогодні не був здійснений. Це зумовило мету даного дослідження: виокремити та простежити роль іноземних подорожніх у процесі накопичення й ввести до наукового обігу відомості про стан історичних пам'яток у Криму після інкорпорації краю до складу Російської імперії.

Початок вивчення старожитностей доби античності й середньовіччя Тавриди сягає періоду правління Катерини II. Цього часу представниками російської та західноєвропейської інтелектуальної еліти були зібрані перші відомості про стан архітектурних споруд і археологічних комплексів. Інтерес до історико-культурної спадщини Південного Причорномор'я наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. серед вітчизняних науковців і західноєвропейських інтелектуалів був зумовлений тим, що вони вперше отримали доступ до античних і середньовічних городищ, які неможливо було вивчати за Кримського ханства через недоброзичливе ставлення місцевих жителів до іноземців з Росії та країн Західної Європи. Водночас, ці пам'ятки протягом 80-х років XVIII ст. – перших десятиліть XIX ст. зазнавали інтенсивних руйнувань через недбале відношення до них з боку органів місцевої влади. Все це стимулювало освічених росіян і європейців описувати старожитності, проводити археологічні розкопки, збирати й зберігати предмети старовини тощо.

Одним із перших західноєвропейських мандрівників, що звернувся до опису старожитностей Кримського півострова, став видатний французький вчений і громадський діяч Шарль-Жільбер Ромм (1750–1795). У 80-х роках XVIII ст. він супроводжував свого вихованця П.О. Строганова (1772–1817) у подорожі Російською імперією [6]. Під час вояжу Південним Причорномор'ям француз вів подорожній щоденник, який у майбутньому стане основою для твору «Подорож до Криму в 1786 р.» Пілігрими прибули на півострів, котрий нещодавно був спустошений російсько-турецькою війною, виселенням християнського населення та масовою еміграцією кримських татар навесні 1786 р. Ш.–Ж. Ромм і його компаньйони були обурені фактами численних руйнувань пам'яток старовини. Місцеві чиновники не вагаючись використовували кримські старожитності для зведення адміністративних і господарських будівель. Так, башти Херсонесу було розібрано й направлено на будівництво Севастополя. З аналогічною ситуацією мандрівники зіткнулися й в інших містах, де знаходилися античні й середньовічні поселення. Так, про голо-

вну мечеть Феодосії палігрим залишив наступну згадку: «Росіяни, умілі в руйнуванні, зруйнували й цю будівлю, вони скрізь насаджують шинки» [7]. Оглядаючи залишки стародавніх споруд, учений скрупульозно описав фрагменти архітектурних монументів, давньогрецьких виробів мистецтва, що лежали навкруги.

Під час відвідин Керчі мандрівники відвідали руїни античного Пантікапею. Досліджуючи залишки полісу, француз зробив кілька копій давньогрецьких написів, а також склав список предметів старовини, що були вивезені з Таманського півострова до Керчі [8]. Оскільки темпи руйнації багатьох пам'яток були досить інтенсивними, «Подорож до Криму в 1786 р.» на сьогодні є одним з найцінніших джерел щодо стану античних і середньовічних старожитностей півострова у 80-х роках XVIII ст.

У 1795 р. Крим відвідала Марія Гатрі (?–1797). Завдяки її подорожі у наукових колах Санкт-Петербурга та Великобританії було розширено уявлення про античні старожитності півострова. Біографічних відомостей про англійку виявлено мало. Відомо, що вона певний час займала посаду директора Імператорської ради Інституту шляхетних дівчат у столиці Російської імперії. Її чоловік – Метью Гатрі, який виступив ініціатором подорожі, виконував обов'язки державного радника Олександра I, також був відомим поціновувачем старовини. На початку 90-х років XVIII ст. він умовив свою дружину здійснити дослідницький вояж, метою якого був збір відомостей про давньогрецькі та давньоримські старожитності Південного Причорномор'я, які довгий час залишалися недослідженими через агресивну зовнішню політику Османської імперії [9].

Марія Гатрі залишила Санкт-Петербург на початку 1795 р. Після відвідин Одеси, Очакова та Херсона вона прибула до Криму. Протягом усієї поїздки вона надсилала чоловіку докладні листи, в яких змальовувала не лише античні пам'ятки, але й наводила відомості про соціально-економічний розвиток, етнотомографічні процеси, що відбувалися у регіоні в цей час. Листи М. Гатрі, яка померла незабаром після повернення до Санкт-Петербурга, стали основою книги Метью Гатрі «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida or Crimea» [Подорож, здійснена у 1795–1796 рр. Тавридою або Кримом] [10]. Цей епістолярний травелог, виданий у Лондоні в 1802 р., наразі є одним із найбільш інформативних джерел з історії Криму кінця XVIII ст.

Подорожуючи Кримом, М. Гатрі відвідала близько десятка населених пунктів півострова: Балаклаву, Євпаторію, Карасубазар, Керч, Печерні міста, Сімферополь, Севастополь, Феодосію. Кожен її лист містить докладний нарис історії міста або античного поліса, який знаходився на цьому місці в минулому. Так, наприклад, під час відвідин Севастополя мандрівниця зазначила:

Ніщо так не може сприяти руйнуванню стародавнього міста, як будівництво нового поблизу, і це багато в чому стосується Херсонесу. Більшість руїн античних будівель, котрі бачили тут за останні двадцять років ті люди, з якими я розмовляла, були знищені, на превеликий жаль для допитливих мандрівників, з тих часів, коли росіяни заснували Севастополь [11].

Аналогічну картину Марія Гатрі побачила й на Керченському півострові. Предмети давньогрецької старовини, що могли б прикрасити будь-яку музейну колекцію, використовувалися для господарських потреб:

Стародавня мармурова статуя грецької роботи, котру також викопали в Керчі, разом із великою чашею з чудового мармуру наразі є свосвідним резервуаром, з якого напувають коней [12].

Оповідь про Керч (листи L–LIV) містить у собі нарис з історії Боспорського царства від часу заснування грецької колонії й до захоплення Пантікапею римлянами. Цю розповідь М. Гатрі доповнила малюнками давньогрецьких монет і творів давньогрецького мистецтва.

Під час відвідин Карасубазару мандрівниця, спираючись на відомості, наведені у Птолемея й візантійського автора Маврона Кастрона, висловила гіпотезу, згідно з якою цей населений пункт розташувався на місці античного полісу Портакру. Монументальні споруди (давньогрецькі храми та лазні), що на той момент ще не були зруйновані, М. Гатрі пов'язала з готською та гунезькою присутністю на півострові [13].

Матеріали, зібрані під час подорожі Марією Гатрі, викликали наукову полеміку навколо кримських старожитностей у Санкт-Петербурзі. Дискусія розгорнулася між Метью Гатрі та натуралістом Федором Кіндратовичем Маршалом фон Біберштейном (1768–1826), який відвідав півострів у 1793–1794 роках, навколо написів, що були знайдені на території Керченського й Таманського півостровів. Після завершення своєї подорожі Ф.К. Маршал фон Біберштейн передав до Петербурзької академії наук рукописи, в яких висловив свої міркування стосовно класифікації давньогрецьких споруд, розташованих неподалік Керчі, а також здійснив інтерпретацію зображень на надгробках епохи Боспорського царства [14]. Метью Гатрі, спираючись на відомості, зібрані дружиною, перевидав малюнки вченого у книзі «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea» з власними поясненнями щодо сенсу цих зображень і характеру давньогрецького поховального обряду [15].

Загалом, епістолярна спадщина Марії Гатрі, видана її чоловіком, зіграла вагомую роль у вивченні кримських старожитностей. У листах мандрівниці відображені цінні відомості про півострів, що були отримані з творів античних авторів, учених кінця XVIII ст. (П.С. Палласа й інших), а також власних спостережень. Розмаїття інформації та змістовне зображення пам'яток у творі англійки робить його одним із найбільш вичерпних довідників з історії й етнографії Криму в західноєвропейській історіографії початку XIX ст. Після видання праці у Лондоні її також було опубліковано у Кракові у 1810–1811 роках [16]. На превеликий жаль, «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea» так і не було перекладено російською. Цей твір містить багато цікавих фактів щодо початкового періоду вивчення кримських старожитностей.

У 1800 р. Кримський півострів відвідав відомий учений, мандрівник і викладач Едвард Деніел Кларк (1769–1822). Отримавши освіту в Торнбриджі (графство

Ессекс), з 1792 р. він взяв участь у наукових експедиціях у всьому світі. Більше десяти років мандрівник провів на Близькому Сході, у Західній Європі, Малій Азії, Північній Африці та Скандинавії [17]. Підсумком цих подорожей стала серія травелогів, які були видані у вигляді одинадцятитомного видання «Travels in various countries of Europe, Asia and Africa» [Мандри до різних країни Європи, Азії та Африки] у Лондоні впродовж першого десятиліття ХІХ ст. [18] Згодом твір ученого було перекладено та видано німецькою і французькою мовами [19; 20].

На початку 1800 р. Е.Д. Кларк і декілька його супутників прибули до Росії. У листах ученого збереглися враження від перебування у Москві, Криму, Кубані, Санкт-Петербурзі. На Кримській півострів мандрівник приїхав улітку 1800 р., переправившись через Керченську затоку. Під час подорожі Тавридою Е.Д. Кларк відвідав Бахчисарай, Євпаторію, Карасубазар, Керч, Південний берег Криму, Сімферополь, Севастополь, Феодосію. Загальні враження науковця щодо стану пам'яток архітектури та культури співпали зі спостереженнями Ш.–Ж. Ромма. Ставлення місцевого населення та влади до античних і середньовічних старожитностей шокувало англійця. Під час відвідин Феодосії (Кафі) він записав:

Протягом нашого перебування (у Кафі – *авт.*) солдатом дозволили знищувати прекрасні мечеті або перетворювати їх на шинки, зносити мінарети, зривати фонтани, розбирати всі громадські акведуки» [21].

Згідно з твором вояжера, подібна картина масових руйнувань культурної спадщини була характерна для всього Криму в перші роки російського панування [22].

Стан видатної пам'ятки східної архітектури – Бахчисарайського палацу – також засмутив мандрівника. За словами Е.Д. Кларка, комплекс поступово втрачав східний колорит, оскільки реставраційними роботами на його території займались європейські майстри, що мали досить віддалене уявлення про традиції східного зодчества [23].

Оглянувши Бахчисарай і Печерні міста, англієць та його компаньйони вирушили до Гераклійського півострова, бажаючи відвідати Херсонес. Під час цього етапу подорожі мандрівники зупинилися неподалік Інкерману, де розташовувалася середньовічна фортеця. На думку Е.Д. Кларка, вона належала генуезцям, але була збудована ще за часу давньогрецького полководця Діюфанта. Науковець досить докладно описав зовнішній вигляд руїн оборонних і культових споруд, висловивши занепокоєння тим, що такий цікавий об'єкт наразі перебуває у повному запустінні й майже не досліджується [24].

Наступного дня вчений і його супутники вирушили до Севастополя, де розраховували ознайомитися зі старожитностями Херсонесу. Описуючи стан цього колишнього античного полісу, Е.Д. Кларк знову наголошує на варварському ставленні до давньогрецьких споруд з боку місцевих жителів, які використовували його каміння для будівництва новозаснованого міста. Мандрівник оглянув також околицю Херсонесу, звернувши увагу на гробниці, барельєфи, написи та предмети старовини, що були знайдені незадовго до прибуття вояжерів [25]. Одним із останніх старовин-

них об'єктів, досліджених мандрівником, стала Балаклава, яка своїм плануванням і архітектурою нагадала йому давньоримські Помпеї. Після поїздки на південь Криму англійський мандрівник зі своїми супутниками вирушив до Миколаєва.

На сьогодні твір Е.Д. Кларка являє собою малодосліджене джерело, оскільки досить довгий час творчій спадок англійця, який нещадно критикував політику Олександра I, зазнавав остракізму у вітчизняній історіографії. Лише з кінця XX ст. вітчизняні науковці звернулися до вивчення його головного твору, в якому зберігається багато цінної інформації про стан античних і середньовічних пам'яток Кримського півострова на початку XIX ст. Важливість свідчень мандрівника доповнюється різноманітними картами, малюнками античних ваз і давньогрецьких написів, які наводяться разом із текстом. Поряд із книгою М. Гатрі, «Мандри до різних країн Європи, Азії та Африки» Е.Д. Кларка є однією з найбільш важливих пам'яткознавчих робіт у англійській історіографії першої половини XIX ст., присвячених Криму.

Серед західноєвропейських дослідників, що внесли вагомий унесок у дослідження старожитностей Криму, ім'я швейцарського вченого Фредеріка Дюбуа де Монпере (1798–1850) займає особливе місце. Його змістовна праця «Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Géorgie, en Arménie et en Crimée» [Подорож Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим], видана у шести томах і є найбільш значущою роботою західноєвропейської наукової думки з пам'яткознавства Причорномор'я, що з'явилася в першій половині XIX ст. [26].

Фредерік Дюбуа де Монпере – відомий археолог і натураліст – походив зі збіднілого дворянського роду з Невшателя (Швейцарія). Отримавши освіту в рідному місті, науковець відправився до Курляндії (Прибалтики), де вивчав старожитності балтійських народів. Подальшу освіту швейцарець продовжив у Берліні, співпрацюючи з відомими дослідниками того часу Олександром Гумбольдом, Леоном Бухом, Карлом Ріттером. На початку 30-х років XIX ст. за підтримки останнього вчений склав план подорожі до Південного Причорномор'я та Кавказу з метою загальнонаукового дослідження цих регіонів [27].

Подорож Ф. Дюбуа де Монпере розпочалася 1831 р., охопивши південно-східне узбережжя Чорного моря – Вірменію, Грузію, Крим, Осетію та Південне Причорномор'я. За підсумками подорожі автор підготував свій найбільш відомий твір, написання якого тривало протягом чотирьох років. Безпосередньо Тавриді дослідник присвятив п'ятий та шостий томи. Під час підготовки до цієї наукової поїздки швейцарський натураліст ознайомився з російськими та західноєвропейськими кримознавчими роботами. У його творі зустрічаються посилання на книги його сучасників Р. Лайелла, Е.Д. Кларка, І.М. Муравйова-Апостола, П.С. Палласа, П.І. Кюппена й інших, що свідчить про широку обізнаність автора подорожньої літератури щодо Південного Причорномор'я.

П'ятий том «Подорожі» повністю присвячено дослідженням Ф. Дюбуа де Монпере на території Керченського півострова. Найбільшу цікавість у мандрівника викликали

старожитності античного Пантікапею, а також численні поховальні комплекси, розташовані на його околиці. Науковець не тільки склав план столиці Боспорського царства, але й описав написи, фрагменти архітектурних споруд і витворів мистецтва, склав описи знахідок із погребальних споруд давньогрецького міста [28].

Постать європейського поціновувача старовини привернула увагу місцевих дослідників. Так, керченський археолог Д.В. Карейша запропонував Ф. Дюбуа де Монпере взяти участь у розкопках місцевих курганів. Під час роботи швейцарець підготував серію малюнків гробниць і предметів, що були знайдені в цих поховальних комплексах. Усі ці малюнки вміщені в згаданому його творі, й на сьогодні вони є цінним історичним джерелом. На той момент вітчизняні археологи не здійснювали замальовок здійснених робіт: досить часто розкопки зводились лише до пошуків коштовностей. Предмети старовини (особливо кераміка) нерідко губилися, розбивалися, дублікати викидалися, а найбільш дорогі речі продавалися колекціонерам або переплавлялися.

Шостий том «Подорожі Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим» присвячено мандрівці вченого до Бахчисараю, печерних міст Криму (Мангуп, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен) і Севастополя. В останньому швейцарський дослідник провів два місяці, досліджуючи руїни античного Херсонесу. Результатом його студій стала порівняльна характеристика цієї давньогрецької пам'ятки в описах мандрівників, що відвідали його у першій третині XIX ст., з картиною, яку побачив він особисто. Створюючи нарис, присвячений полісу, Ф. Дюбуа де Монпере не лише замалював базилики й оборонні споруди, але й приділив значну увагу садибам, котрі розташовувалися на периферії давнього Херсонесу. Крім того, швейцарець зафіксував численні предмети старовини, що були знайдені на місці цих будівель [29].

Публікація твору Ф. Дюбуа де Монпере викликала чималий резонанс у наукових колах Західної Європи, спричинивши нову хвилю інтересу до старожитностей Причорномор'я. Так, наприклад, принц Пруссії Фрідріх Генріх Альберт (1809–1842), ознайомившись з працею мандрівника, віддав наказ зробити копії планів і видів, які були зроблені натуралістом на Кавказі й у Криму. Французькі вчені-орієнталісти з цікавістю зайнялися розбором написів, котрі зафіксував швейцарець під час своєї подорожі [30].

Ще до публікації праця стала об'єктом інтересу з боку науковців Російської імперії, оскільки вона містила у собі численні відомості, що безпосередньо стосувалися територій, нещодавно включених до її складу. В 1836 р. російський археолог, географ й історик П.І. Кьоппен (1793–1864) на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» опублікував докладний переклад змісту твору Ф. Дюбуа де Монпере, додавши декілька власних ремарок стосовно пам'яток старовини Південного Причорномор'я [31]. Крім того, між науковцями зав'язалося лис-

тування, в якому вони обговорювали проблеми дослідження античних і середньовічних пам'яток краю, його географії, економіки, етнографії [32].

Після публікації книги французькою та німецькою мовами її було вида-но російською на початку 40-х років XIX ст. [26; 33]. В майбутньому «Подорож Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим» неодноразово пере-видавалася в Росії, будучи одним із найбільш цитованих джерел у вітчизняних дослідженнях з історії, пам'яткознавства, етнографії півдня Російської імперії. За цей твір Географічне товариство Парижу 1838 р. присудило Ф. Дюбуа де Монпере гран-прі, а географічні товариства Берліна, Лондона та Санкт-Петербурга обрали його членом-кореспондентом. Російський імператор Микола I нагородив науковця орденом Св. Станіслава та грошовим призом у 20 тис. літрів [34].

Загалом, саме Ф. Дюбуа де Монпере належить заслуга видання першого у Західній Європі твору енциклопедичного характеру, в якому знайшли відображення відомості з археології, географії, геології, історії, етнографії Причорномор'я в цілому і Криму зокрема. Мандрівник, який особисто брав участь у дослідженнях античних старожитностей Тавриди, зробив найбільш вагомий унесок серед усіх західноєвропейських пілігримів, що відвідали півострів упродовж першого десятиліття XIX ст.

Таким чином, західноєвропейські мандрівники наприкінці XVIII – у пер-шій половині XIX ст. сприяли закладенню підґрунтя вивчення пам'яток історії та культури Криму. Ш.–Ж. Ромм, М. Гатрі, Е.Д. Кларк, Ф. Дюбуа де Монпере висту-пили першовідкривачами та дослідниками античних і середньовічних старожит-ностей Криму не тільки для освіченої європейської публіки, але й для російської спільноти. Публікації їх творів, у яких наголошувалася необхідність припинити руйнування культових й оборонних споруд, що належали древнім грекам і рим-лянам, генуезцям, кримським татарам; змушували імперський уряд започаткува-ти пам'яткоохоронні заходи на території ново приєднаних територій; заохочува-ли мандрівників з Англії, Німеччини, Франції відвідати землі давньої Тавриди, ознайомитися з його античною та середньовічною спадщиною. Як наслідок, у 30–40-х роках XIX ст. вивчення історико-культурного ландшафту Південного Причорномор'я значно прискорилося, що дало змогу зібрати великий масив цін-ної інформації ще до початку Кримської (Східної) війни, коли значного руйнуван-ня зазнали як кримські старожитності, так і місцеві музеї.

Загалом, праці зарубіжних вояжерів, наповнені цікавим ілюстративним матері-алом, стимулювали наукові дискусії навколо проблем історії Кримського півострова. Між представниками російської та західноєвропейської інтелектуальної еліти зав'язувалися певні інтелектуальні контакти, які сприяли більш об'єктивному й різнобічному дослідженню кримських пам'яток, їх точній локалізації та класифіка-ції. На сьогодні твори англійських, французьких, швейцарських мандрівників, що відвідали Крим на межі XVIII–XIX ст., є невід'ємною складовою джерельної бази сучасних пам'яткознавчих дослідженнях і російських, і українських дослідників.

Джерела та література

1. *Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И.В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил.
2. *Непомнящий А.А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А.А. Непомнящий ; Ин-т украинск. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (Серия «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
3. *Непомнящий А.А.* Подвижники крымоведения: в 2 т. / А.А. Непомнящий. – Симферополь: СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с., ил. – (Серия «Биобиблиография крымоведения»; вып. 7).
4. *Непомнящий А.А.* З історії вивчення кримських пам'яток (кінець XVIII – початок XX століття) / А.А. Непомнящий // Перші Зарембівські читання : мат-ли Перших всеукр. наук. читань, присв. 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947–2003). м. Київ, 23 січня 2007 р. / упор. О. М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 89–103.
5. *Непомнящий А.А.* Начало научного изучения Крыма / А.А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 168–195.
6. *Чудинов А.В.* «Русский принц» и француз-«цареубийца»: история необычного союза в документах, исследованиях и художественной литературе / А.В. Чудинов // Исторические этюды о Французской революции : памяти В.М. Далина: к 95-летию со дня рождения. – М., 1998. – С. 88.
7. *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. / Ж. Ромм / пер. с рук., вступ. ст. и прим. К. И. Раткевич. – Л.: изд-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
8. Там само, С. 51–53.
9. *Guthrie M.* A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once powerful republic of Tauric Cherson and all the other countries on the North shore of the Euxin, ceded to Russia by the peace of Koinargi and Jassi / M. Guthrie. – London: T. Cadell Jun. and W. Davis, 1802. – p. VI.
10. Там само, 448 p.
11. Там само, p. 96.
12. Там само, p. 172.
13. Там само, p. 202–203.
14. *Тункина И.В.* Археолого-эпиграфические исследования Ф.К. Маршала фон Биберштейна в восточном Крыму и на Кавказе в конце XVIII в.: по неизданным архивным документам / И.В. Тункина // Человек и древности : памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009). – М. : Гриф и К., 2010. – С. 588–610.
15. *Guthrie M.* A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once powerful republic of Tauric Cherson and all the other countries on the North shore of the Euxin, ceded to Russia by the peace of Koinargi and Jassi / M. Guthrie. – London: T. Cadell Jun. and W. Davis, 1802. – p. 315, 317, 321–324.
16. *Guthrie M.* Listy Pani Goutrie wyjete zley podrozy do Tauryki czyli Krymu oraz do krajow lezacych na polnoc od Czarego morza / M. Guthrie // Historia odleglych pod panowaniem rossyiskem bedacych narodow, mianowicie: Tauryki czyli Krymu, Kalmykow, Kozakow i innych na polnoc Morza Czarego, tuziez w polnocnowschodnich Syberyi krajach zamieszalych. – Kraków, 1810. – T. 1. – S. 27–60.
17. *Otter W.* The life and remains of Edward Daniel Clarke : professor o mineralogy in the University of Cambridge / W. Otter. – New York, 1827. – p. 61.
18. *Clarke E.D.* Travels in various countries of Europe, Asia, Africa: in 11 vol. / E.D. Clarke. – Vol. 2. – London, 1816. – 546 p.
19. *Clarke E.D.* Reise durch Russland, und die Tartarie in den Jahren 1800–1801 / E.D. Clarke. – Weimar, 1817. – VIII, 683 s.
20. *Clarke E.D.* Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie: in 2 vol. / E.D. Clarke. – Paris, 1812.

21. *Clarke E.D. Travels in various countries of Europe, Asia, Africa: in 11 vol. / E.D. Clarke. – Vol. 2. – London, 1816. – p. 144.*
22. Там само, p. 179.
23. Там само, p. 182.
24. Там само, p. 205.
25. Там само, p. 207–209.
26. *Dubois de Montpéroux F. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les Abkhases, en Géorgie, en Arménie et en Crimée / F. Dubois de Montpéroux. – Paris, 1843. – 461 p.*
27. Дюбуа де Монпере // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 11. – С. 362.
28. *Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым: в 6 т. / Ф. Дюбуа де Монпере. – Париж, 1843. Т. 5–6. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2009. – С. 22–24.*
29. Там само, с. 202–207.
30. *Кёппен П.И. О Черном море и Кавказе / П.И. Кёппен // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – № 11. – С. 471.*
31. Там само, с. 472–482.
32. Письмо г-на Дюбуа к П.И. Кёппену // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – № 5. – С. 286–301.
33. *Dubois de Montpéroux F. Reise um den Caucasus und Krym: in 5 vol. / F. Dubois de Montpéroux. – Darmstadt, 1842–1843.*
34. *Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым: в 6 т. / Ф. Дюбуа де Монпере. – Париж, 1843. Т. 5–6. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2009. – С. 7.*

Каушлиев Г.С. Памятниковедческие штудии западноевропейских путешественников в Крыму (конец XVIII – первая половина XIX ст.)

Исследована история исследований культурного наследия Крымского полуострова представителями западноевропейской интеллектуальной элиты на рубеже XVIII–XIX ст. Осуществлен анализ публицистических произведений и научных работ отечественных писателей и ученых (Ш.–Ж. Ромма, М. Гатри, Е.Д. Кларка, Ф. Дюбуа де Монпере), которые посетили Тавриду в этот период. Установлено, что их штудии заложили основы научного памятниковедения в Крыму. Основными объектами интереса со стороны европейских пилигримов были античные и средневековые древности Керченского полуострова, Судака, Феодосии, Херсонеса.

Ключевые слова: Крым, памятники, путешественники, изучение культурного наследия, Западная Европа.

Kaushliyev G.S. Studies of Western European voyagers in case of study of cultural heritage in the Crimea in the end of 18th – beginning of 19th century

History of studies in case of study of cultural heritage in the Crimea by members of European intellectual elite has been reconstructed. Analysis of travelers' and scientists' notes and scientific publications (Ch.–G. Romme, M. Guthrie, E.D. Clarke, F. Dubois de Montpéroux) which visited Taurida during this period has been accomplished. It was proved that their studies had laid foundation in the case of learning and safeguarding cultural legacy in the Crimea. It was proved that monuments of Kerch peninsula, Sudak, Feodosia, Chersonesos Taurica were the main objects of studies for European pilgrims.

Key words: the Crimea, monuments, voyagers, studies of cultural heritage, Western Europe.